

प्रकरण तिसरे

तांबटकाकांचे इौका पिणक कार्य

प्रकरण तिसरे

तांबटकाकांचे शौकाणिक कार्य

पहिल्या व दुसऱ्या प्रकरणात दलितमित्र तांबटकाका यांचा पूर्ववृत्तांत व त्यांचे स्वातंत्र्य चळवळीतील योगदान सांगण्याचा प्रयत्न केला आहे. या प्रकरणात दलितमित्र तांबटकाका यांनी ग्रामीण शिक्षण व समाजशिक्षण या दृष्टीकोनातून व दीनदलितांच्या, गोर-गरिबांच्या उदारासाठी सामाजिक कार्य करण्याच्या प्रेरणेने क्रांतीसिंह नाना पाटील बोर्डिंग, कुंडल, "तांबटकाका द्रस्ट" कुंडल व "स्त्री शिक्षण चळवळ, सोई" यामध्ये अत्यंत महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. या दोन्ही संस्थेमध्ये शौकाणिक कार्यासाठीच त्यांनी अहोरात्र परिश्रम घेतले. छरे तर काकांचे आवडते कोत्र म्हणजेच "शिक्षणकोत्र". भारतीय जनतेत किंवृत्तु ग्रामीण भागात, परिसरात सुधारणा त्यांना अपेक्षित होत्या. "शिक्षणाने मानवी जीवनात परिवर्तन करता येते. शिक्षणाच्या परिसाचा स्पर्श शाला की व्यक्तीमत्त्वाचे सोने होते. सामान्य माणसातून उदाचे आशादायी नेतृत्व उभे राहते. राष्ट्रांची सेवा करणारे खंडे वीर विविध कोत्रात पुढे सखावतात" हे ओळखूनव काकांनी शोतक-यांच्या मुलात शिक्षणाचे बीज रोकले. कसतिगृहातून या विद्यार्थ्यांना जीवन-शिक्षण लाभावे हीच काकांची तळमळ होती. त्यासाठी त्यांनी तन-पन-धन ओतून सर्वस्वाचा त्याग केला.^९

अस्पृश्यांच्या शिक्षणाचा प्रश्न :

सन १८५६ मध्ये अस्पृश्यांच्या मुलांना शाळेत प्रवेश देण्याचे नाकारले. इतर सर्वां हिंदू आपली मुले शाळेतून काढून घेतील व शाळा बंद पडतील अशी धास्ती त्यावेळी होती. ती शाळा कुठलीही असली तरी सर्वांचा विचारसरणी

तीच बाब होती. परंतु त्याकेक्वे गव्हर्नर जनरल व ईस्ट इंडियाच्या डायरेक्टर्सनी अस्पृश्यांनाही शिक्षणाची दारे खुरी केली. शिक्षणासाठी शाळा बंद झाली तरी चालेल पण अस्पृश्यांनाही शाळा उपलब्ध झाली असे ठामणे जाहिर केले. महात्मा जोतिराव फुले यांनी ही झाजांच्या घोरणाचा पाठ्युरावा केला. त्यांचाच आदर्श घेतलेले दलितमित्र तांबटकाकांनी सुधा दलित व अस्पृश्यांच्या मुलांना शिकविण्याचे महान कार्य केले. ^२

शिक्षणाशिवाय तरणोपाय नाही :

"ज्ञान" ही एक शक्ती आहे. "शिक्षण" हे सर्वांगीण सुधारणेचे प्रवेशाढारे आहे. या सूक्ष्मवनावर एकोणिसाच्या इतकातील समाज चिंतकांचा दृढ विश्वास होता. सुधारणेसंबंधीच्या त्यांच्या कल्पना जरी वेगवेगळ्या असल्या तरी विश्वास त्यांच्या प्रभावाबाबत त्या सर्वांची एकबाकपता होती. पाश्चात्य देशातील लोकांनी आधुनिक युगात जी आश्चर्यकारक प्रगती करू घेतली आहे त्याचे मूळ त्यांच्या ज्ञानोपासनेत आहे. तेहा येथे शिक्षणाचा सर्वत्र प्रसार झाल्याखेरीज लोकांत नव्या जाणीवा निर्माण होणार नाहीत, समाजाचे पाऊल पुढे पडणार नाही. याबद्दल त्या काळात कुणालाच संदेह नव्हता. जोतिरावांनीही आपल्या लेखनात आणि सत्यशांख समाजाच्या कळवळीत शिक्षणप्रसाराच्या कार्याला अग्रस्थान दिले होते. शूद्र व अतिशूद्र समाजातील लोकांना शिक्षणाची संधी कराऱी उपलब्ध करू देता येईल हाच विचार त्यांच्या मनात घोळत होता. मा. जोतिराव फुलेच्या विचारांचा कुंडलच्या तांबटकाकांच्यावर प्रभाव पडला. ^३

दलितमित्र तांबटकाकांनाही महात्मा जोतिराव फुले व कर्मवीर भाऊराव पाटील यांच्या शौकाणिक कार्याचा वारसा पुढे चालविला. शिक्षणाशिवाय

समाजाचे चित्र पालटणार नाही, देशाचा विकास होणार नाही हे काळांना कळून ढुकले होते. म्हणूनच त्यांनी आपल्या जीवनात शिक्षणाला उनन्य साधारण महत्त्व दिले होते आहे.

शोतक-यांच्या शिक्षणाचा प्रश्न :

ल. रा. ठोंबरे उर्फ दलितमित्र तांबटकाका यांच्या विचारप्रणालीत शोतक-यांच्या प्रश्नांना व त्यांच्या विकासाला महत्त्वाचे स्थान होते. शोतक-यांच्या गरजा काय आहेत ? त्यांना कोणत्या प्रकारचे शिक्षण उपयुक्त होईल ? यांचा पुरेपूर विचार करून तांबटकाकांनी आपल्या शैक्षणिक कार्याचा शुभारंभ केला. काकांचे पूर्ण लक्ष ग्रामीण जनतेकडे होते आणि शोतकरी हा या ग्रामीण जीवनाचा केंद्रबिंदू होता. म्हणूनच दलितमित्र तांबटकाकांनी प्रथम शोतक-यांच्या मुलांत शिक्षणाचे बीज रोकले. शिक्षणाचे महत्त्व शोतक-यांना ते नानाप्रकारे समजावून देत व मुलांना शिक्षण देण्याबाबत प्रोत्साहन देत. आपल्या देशातील बहुसंख्य लोक खेड्यात राहतात. शोती हा तेथील मुख्य व्यक्तिगत आहे. तेव्हा शोतक-यांची परिस्थिती व प्रश्न यांना प्राधान्य देऊन शिक्षणाचा विचार झाला पाहिजे. म्हणून शिक्षणाचे प्रयोजन, अभ्यासक्रम, पादयपुस्तके, परिका, शाळा तपासणी इत्यादी बाबींची व्यवस्थित छाननी करून एकंदर शिक्षण पद्धतीत अमुलाग्र बदल घडवून आणला पाहिजे. यासाठी काकांनी "कुंडल" येथे "नाना पाटील बोर्ड-गवी" स्थापना केली आणि सर्व सोयीनियुक्त झेंडे बोर्डिंग शोतकरी, गोर-गरिब विद्यार्थ्यांसाठी झुले केले. ^४

महात्मा जोतिराव फुले यांच्या विचारांचा प्रभाव :

१९९२ ची चळवळ संपली. कठोर परिस्थितीनंतर देशाला स्वातंत्र्य मिळाले.

ज्या बहुतेक कार्यकर्त्यांच्यामध्ये राजकिय अभिनिवेद होता ते राजकिय व्यास-पीठावळ मिरविण्यासाठी घडपडू लागले. ज्यांच्याकडे सामाजिक बांधिल-कीचा विचार दृढ होता असे काही कार्यकर्ते त्यांनी आपल्यापुढे स्वातंत्र्यातील सामाजिक चळवळीचा विचार दृटपणे ठेवून विधायक कामाला लागले. स्वातंत्र्यानंतर राजकारणाचे ढोहाळे लागलेले बहुसंख्य कार्यकर्ते होते, मात्र तांबटकाकांनी स्वतःला विधायक कामात स्थोकून दिले.

विधेविना मती गेली ।
मती विना निती गेली ॥
निती विना गती गेली ।
गती विना वित्त गेले ॥
वित्त विना शुद्र उवले ।
इतके अर्थ एका उविधेमे केले ॥

हा महात्मा फुले यांचा विचार तांबटकाकांच्या मनावर ठसला आणि गोर-गरिब, दीन-दलितांच्या मुलांना शिक्षण घेता यावे यासाठी काही केले पाहिजे झासा विचार घेऊन ते कामाला लागले. चळवळीतील सहका-यांनी सहकार्याचा हात दिला. ज्यांनी चळवळीचे नेतृत्व केले त्यांच्या कर्तृत्वास अभिवादन करण्याच्या, 'उतराई होण्याच्या भावनेतून "नाना पाटलांच्या" नांवे कुंडल येथे वसतिगृहाची स्थापना काकांनी केली. शिक्षणाची भूख भागविण्यासाठी काकांच्या भोवती गोर गरिब, शोतकरी, दलितांच्या मुलांची पोटाची भूख भागविण्याचे सतीचे ^{वृण} काकांनी घेतले. या मुलांना पोटभर जेऊ घालणारा हा कार्यकर्ता आपल्या पायाला चक्रे बांधून, पाठीला पोते लावून, गावो-गावी, गल्लो-गल्ली फिळ लागला.

जो देगा उसका भला ।
जो न देगा उसका भी भला ॥

या साधुत्त्वाच्या वृत्तीने या मुलांसाठी इंडोनी थेऊ फिरणा-या तांबट-काकांचे हे ल्य चळवळीतील कार्यकर्त्याची विचारपूस करणा-या तांबटकाकांशी सुसंगत होते. ^५

क्षतिगृहाची चलवळ :

शिक्षण प्रसाराच्या चळवळीला मोठा इतिहास आहे. सन १८७३ साली "सत्यशांख समाज" विद्याप्रसारार्थ स्थापन इलाला व विद्याप्रसारार्थ त्याने १८७३ च्या रिपोर्टात जे उपाय आखले होते, त्यात विद्यावेतन देणे, बढ़ावासे देणे व क्षतिगृह काढणे यांचा समावेश होता. सन १८८५ च्या सुमारास पुण्यास पहिले क्षतिगृह कै. कृष्णराव रंगराव भालेकर यांनी चातु केले होते. छापती शाहू महाराजांनी १९०१ नंतर कोल्हापूर येथे जातवार अनेक क्षतिगृहे स्थापन केली. हा आदर्श पाहून महाराष्ट्रात व इतर संस्थांमधून क्षतिगृहे निघत गेली. कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी सातारा येथे सर्व जातीर्थाच्या मुलांच्यासाठी सन १९२८ नंतर शाहू बोर्डिंग सुरु केले. त्यातून अनेकांनी सफुर्ती घेतली. क्षतिगृहाच्या चळवळीचा विद्यायक झासा मोठा इतिहास आहे. बाझर्फी येथे मामासाहेब जगदाळे, अमरावती येथे डॉ. पंजाबराव देशमुख, विदर्भात जगन्नाथराव जाधव व औंध येथे श्रीमंत झुवानराव पंत-प्रतिनिधी यांनी त्या त्या काळात क्षतिगृहे सुरु केली. झासा हा क्षतिगृहे स्थापण्यामागचा इतिहास आहे. याचाच वारसा तांबट काकांनी पुढे चालविला. तांबटकाकांनी कुंडल येथे सन १९४८ साली "कर्त्तीसिंह नाना पाटील विद्यार्थी क्षतिगृह" आपल्या सहका-यांसह स्थापन करून यशस्वी करून दाखविले. ^६

क्षतिगृहाची स्थापना : (१९४८)

छापती शाढू महाराजांनी आपल्या कोल्हापूर संस्थानात झऱा पगड जातीची बोर्डिंग स्थापन करू शैक्षणिक क्रांती केली. कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी सर्व जातीसाठी एकच बोर्डिंग सुरु करू यावर कल्स चढीकिला. याच कार्याचा आदर्श घेऊ कुंडलच्या तांबटकाकांनी क्रांतिकारकांनी कुंडलमध्ये क्षतिगृह सुरु केले.^७

आषण जे भोगलं ते मुन्हा पुढच्या पिढीला भोगाळं लागू नये, पुढची पिढी सदृढ, निकोप, संस्कारित बनावी म्हणून तांबटकाकांनी ३ ऑगस्ट १९४८ साली कुंडल येथे "क्रंतीसिंह नाना पाटील" क्षतिगृहाची स्थापना केली.^८ या मागील उद्देश हाच की ऐडेगावच्या गोर-गरिब, जळानी, अशिक्षित लोकांना आपल्या मुलांना शिकविता यावे यासाठी प्रथम अवध्या २-३ विद्यार्थ्यांचे संख्येवर कुंडलच्या बाजारातील एका चिमुकल्या माडीत क्षतिगृह सुरु झाले. क्रांतीकारकांच्या पवित्र पदस्पदाने व वास्तव्याने पावित्र्य मिळविलेल्या या मंगळभूमीत विद्यार्थी ज्ञान मिळविण्यासाठी प्रयत्नाला लागले आहेत. म्हणून या वास्तूला एक आगळे-वेगळे अस्तित्व प्राप्त झाले आहे. हे क्षतिगृह स्थापण्यात कुंडल येथील काकांच्या कऱ्होवीर सहकारी मित्रांचा महत्त्वाचा वाटा आहे. यात क्रांतीवीर जी. डी. लाड, के. आप्पासाहेब लाड, श्री नाथाजी लाड, शंकरराव निकम, के. शामराव पवार, कॅप्टन रामचंद्र लाड, के. बाबुराव पाटील, राम मास्तर आदि मित्र-मंडळींचा समावेश होता. हेतु हाच होता की देशाच्या विकासासाठी समर्थ नागरिक तयार करावयाचा झेल तर प्रथम त्यास संस्कारकाम शिक्षण दिले गेले पाहिजे आणि म्हणून तांबटकाका व क्रांतीकारकांनी "नाना पाटील क्षतिगृहाची" उभारणी केली.^९ क्षतिगृहाची भव्य इमारत १९६७ साली बांधली.

"क्रांतीसिंह नाना पाटील विद्यार्थी क्षतिगृहा" तील तांबट काकांचे कार्य :

तांबट काकांनी सर्वस्वाचा त्याग करून क्षतिगृहातील मुळे हीच आपली लेकरे मानली. त्या मुलांना आपली घरे सोडल्याची जाणीव होऊनये, अशी त्यांच्याशी पितृतुल्य वागण्ठूक ठेकली. त्यांना अंगावज, गाँजास्ल त्यांच्या पाठीवज लडीबाळपणे प्रेमाचा हात फिरवून काकांनी मुलांना आपलेसे केले. त्यांच्यात अभ्यासाची गोडी निर्माण करून शिक्षीने वागण्याची सवय निर्माण केली, मुलांच्या जेवणाची सोय पाहणे, त्यांच्या अभ्यासाची काळजी घेणे, खेडोपाडी जाऊन मुलांचे करिता धान्य गोळा करणे, दानशूर लोकांना त्यांचे गावी भेटून देणाऱ्या गोळा करणे हत्यादी अत्यंत गरजेची कामे तांबटकाकांनी अत्यंत तन्मयतेने केली. काकांनी क्षतिगृह हे आपले विस्तारीत गृह असे मानले, त्यासाठी आपल्या घरचे दागिने मोहून व शोवटी आपले घर विकून तो सारा पेसा ह्या विस्तृत्व व सामाजिक क्षतिगृहासाठी खर्च केला. पण एवढयाने ह्या विस्तारलेल्या कुंदुंबाचा धोडाच निर्वाह होणार होता. काकांनी गांवो-गांवी धनिकांकडून व शिक्षाणांप्रेमी शैतकरी-कामगारांकडून व लम्नाच्या कार्यातून क्षतिगृहासाठी पेसे जमा केले. त्यांच्या पावत्या दिल्या व हिशोबही चोख ठेवले. ^{१०}

कुंडलच्या क्षतिगृहातील मुलांचे उत्तम संगोपन करून त्या मुलांचे तांबट-काका "आई" बनले. पूर्वी गावात फार तर प्राथमिक शिक्षाणाची सोय असे. बहुतेक क्षतिगृहे सातारा, कोल्हापूर वैरे जिल्ह्याच्या ठिकाणी असत. स्वातंत्र्य पूर्व काळात क्षतिगृहांना अनुदान असे. भिक्षा मागून मदत, धान्य वैरे मिळवावे लागे. तांबटकाका असे भिक्षू बनले आणि देशाभर खेड्या-पाड्यातून शिक्षाणासाठी भिक्षांपिती होऊन दान मिळविले. त्याचबरोबर मुलांच्या राहण्यासाठी ईमारती उभ्या केल्या. एकवेळ शाळा, हायस्कूल चालविणे

सोपे जाते, पण सेड्यात वसतिगृह चालविणे फार जिकिरीचे असते. वसति-गृहात तर अनेक विधार्दी अनेक ठिकाणाचे, अनेक प्रवृत्तीचे, स्वभावाचे, खोडीचे असतात. त्यांना देखरेख ठेवून सांभाळणे सोपे नव्हते व नसते. या परिस्थितीत ही तांबट काकांनी या मुलांना आईचे प्रेम देऊ शिकाणाऱ्बून प्रेम, जिव्हाळा व राष्ट्राभिज्ञाचे घडे देण्याचे महान कार्य केले.

वसतिगृहे सूप निधाली, निघतात व बंद पडलेल्या वसतिगृहाची संख्या फार मोठी आहे. ग्रामीण भागात चालविले गेलेले, "क्रांतीसिंह नाना पाटील वसतिगृह" कुंडल हे एक यशस्वी वसतिगृह होय. काकांचे वसतिगृह अस्पृश्यता निवारणाचे माध्यम ठरले आहे. जाती-धर्म, पंथ विसर्जन विधार्दी एकोप्प्याने राहतात. हा महत्त्वाचा प्रयोग तांबटकाकांनी यशस्वी करून दाखविला. आणि तो ही ग्रामीण भागात की, जेथे आजही स्पृश्या-अस्पृश्यता पाळली जाते. तांबटकाकांनी या महान शैक्षणिक कार्याची पोचपावती म्हणजे गल्ली-पासून दिल्लीपर्यंत अनेक मान्यवर व्यक्तींनी व संस्थांनी त्यांचा गौरव मुक्त कंठानी केला आहे. त्यांचे कार्य हे तांबटकाकांचे अकार स्मारक होय. ११

वसतिगृहाची "आई" तांबटकाका :

आईचा वारसा प्रत्येक राष्ट्राला लाभलेला आहे. केवळ पुत्र प्रसवा म्हणजे आई नव्हे, ती एक प्रवृत्ती आहे. तो एक स्वभाव आहे आणि ती एक तहाल आहे. त्यात रम्माण होणारे रक्त सर्वांच्याच शारीरात असत नाही. कदाचित सर्व स्त्रियांच्यात सुधा नसेल. जेथे वात्सल्याचे दर्शन होते. तीं आईं जी आपल्या लेकरांचे इंभर अपराध पोटात घालते पण योग्य ती समज देते. प्रेम तर करतेच करते. पण प्रसंग आलाच तर कठोरही होते. जी आपल्या मुलाला

आचार-विचार, देश, संस्कृती यांची समज देते आणि त्यांची सर्वांगीण सर्व जबाबदारी स्वीकारते ती आई. मग ती मातृभूमी असेल, मातृभाषा असेल. मात्र आईच्या स्वत्मात महाराष्ट्रात एक मूर्ती प्रगटली तिचे नांव सानेगुरुजी. अशी आई महाराष्ट्रात पूर्वी झाली नव्हती, त्यानंतर तशी एक माझली सांगली जिल्ह्यातील किलोस्करवाढी शेजारील कुंडल या क्रांतिकारकांचे गांवी आणि तांबट समाजात जन्मलेली ही माझली म्हणजे दलितमित्र तांबटकाका होते. अशी काकांची माहिती पुण्याचे जीवन किलोस्कर आपल्या शब्दात मांडतात आणि खरोखरच तांबटकाका वसतिगृहातील मुलांची आई बनले. सख्ख्या आई पेक्काही आई श्रेष्ठ होती. कारण या आईने मुलांचे केवळ लालन-पालनच केले नाही तर त्यांच्या अडकणी, सुखदुखे यातही ते सहभागी झाले. तांबट-काकांच्या या कार्याचा गौरव करून महाराष्ट्र शासनाने त्यांना "दलितमित्र" किताब दिला. सन्मान केला. त्यांची मिळालेले मानधन आणि स्वातंत्र्य-सैनिक म्हणून मिळणारे मानधन (पेन्शन) हे देखिल गरीब विधार्थ्यांच्या शिक्षणासाठी त्यांनी अर्पण केले आहे. काकांचा स्वतःचा झासा संसार म्हणजे हे वसतिगृह आणि त्यातील मुले.

वसतिगृहाच्या आर्थिक ओटग्रास्तीत तांबटकाकांनी आपले स्वतःच्या माल-कीचे घर बाजारपेठेतील घर देखिल विकले. त्या रकमेतून वसतिगृहाचा सर्व चाल-किंवा आणि संस्थेला स्थैर्य दिले. मुलांची जेवणा-साऱ्याची आबाळ होऊ दिली नाही. कुंडलाच्या "दलितमित्र" श्री तांबट काकांच्या कार्याची धोरवी तशी शब्दातीत आहे. याच कुंडलाच्या परिसरातील मंतरलेल्या दिक्षांनी मंत्रमुग्ध झालेले कविर्य ग.दि. माडगुरुकर म्हणतात,

"कृष्णाकाठी नव्हते कुंडल, आताही ते नाही ।
अंग चोर्सी दुर्ली वाहते ती कृष्णामाई ॥

होय, कृष्णा नदी कुंडलपासून दूर गेली ती तांबटकाकांच्या मायेची शाळ वसतिगृहातील मुलांच्या अंगावर पांधरलेली पाहून । ती निर्धार्स्त झाली. कुंडलपासून दूर गेली. नव्हे तांबटकाकांच्या स्थाने कृष्णामाई कुंडलमध्येच वस्ती करून राहिली आहे. अनेक गरीब होतकरू मुलांचे जीवन पुलवीत आहे. समृद्ध करीत आहे. १२

अशाप्रकारे काकांनी वसतिगृह हेच विठ्ठलांचं मंदीर मानलं. तिर्थं त्यांनी वास्तव्य केलं. वसतिगृहातील मुलं यांनाच आपलं देवत मानलं. त्यांच्यातच त्यांनी "पांडुरंग" पाहिला. त्यांची भक्ती केली. मुक्तीची मात्र इच्छा मनातही कधी येऊ दिली नाही. ही मातीतून आलेली मुले "मोती" व्हावेत, त्यांचे तेज प्रस्फुटित व्हावे, ते तेज दशा दिशात फाकावे असे प्रयत्न केले. १३

पूर्वीच्या गुरुलु शिक्षाणपद्धतीचे क्रांतीकार्य तांबटकाकांनी केले आहे. मुलांना मोठे करणे त्यांच्यावर सुसंस्कार करणे व समाजेपयोगी शिक्षाणाचा पाया घालणे हे महत्त्वाचे कार्य काकांनी केले आहे. तांबटकाका हे थोर देशभक्त, समाज सेवक व मूलभूत सिद्धांताने काम करणारे आदर्श कार्यकर्ते बोते. १४

वसतिगृहातील सूर्यनमस्काराचा अभिनव उपक्रम :

ऑँध संस्थानवे अधिपती श्रीमंत श्रीवानराव पंत-प्रतिनिधी यांनी सूर्यनमस्काराचा फार मोठ्या प्रमाणात पुरस्कार केला. ऑँध संस्थानातील कुंडल तालुका या ठिकाणी महाराजांनी एक सूर्योपासना मंदीर बांधले. कार्यकृत्यांनी त्याची आवड निर्माण झाल्यामुळे आणि ऑँधवे राजपुत्र बै.आप्पा-साहेब पंत यांच्यामुळे कुंडलच्या तांबटकाकांच्या स्वावलंबी मार्गामुळे कुंडल वसति-

गृहामध्ये सुर्खातीपासून आज अखेर विधार्थी सूर्यनमस्कार घालतात. हा उपक्रम महाराष्ट्रात आणि क्षतिगृहात एकमेव झासावा झे वाटते.

पुढे १९७४ साली ऑंधच्या महाराजांच्या नावे एक ट्रस्ट आहे. त्यातून देणगी मिळाल्याने क्षतिगृहातच "सूर्यनमस्कार हॉल" स्वतंत्र बांधण्यात आला. विधार्थ्यांच्या मनाबरोबर इरीराची काळजीधेतली जाऊ लागली आणि निकोप इरीर प्रकृतीची पिढी येथून बाहेर पडते. ^{१५}

काकांचे क्षतिगृहातील नियम सुधा कडक असत. मात्र ते विधार्थ्यांच्यात मिसळत. त्यांच्यात स्वतः सहभागी होत असत तर प्रसंगी मातेच्या वात्सल्याचे पांधस्णा घालत असत आणि स्वाक्षरंबनाचे थडे देत. पहाटे उठून समर्थ रामदासांचे इतेक म्हणायचे, सूर्यनमस्कार घालायचे, रात्री दहा वाजेपर्यंत अभ्यास करणे, दलपे आणणे, पाणी भरणे, जेवणा वाटणे झे तांबटकाकांचे क्षतिगृहातील नियम होते.

संस्कार केंद्र :

शासकीय, नियशासकीय क्षतिगृहाला काय तोटा नाही. पण मनापासून राष्ट्रीय कार्य म्हणजे संस्कार केंद्रच होय. हे सुधा तांबटकाकांनी बनविले.

मुलांना स्वाक्षरंबनाचे थडे देणे, राष्ट्रीय विचारांचे महत्त्व पटवून देणे, परोपकारांची जाणीव कल्प देणे, आदि विचार मुलांच्या जडण घडणीत उपयोगी पडतात. त्यातूनच कित्येक संसार सुखाने नांदू लागले आहेत. हे काकांनी जाणूनच कुंडल मध्ये संस्कार केंद्र निर्माण केले.

कार्यकर्त्याचा उत्साह :

स्वातंत्र्यानंतर सुराज्यासाठी नवी पिढी तथार करण्यासाठी कार्यकर्त्यांनी व तांबटकाकांनी अहोरात्र कष्ट उपसले. त्यात क्रांतीवीर जी.डी. लाड, दलित-मित्र तांबटकाका, नाथाजी लाड, कै. रामचंद्र लाड, शामराव लाड, आकाराम पवार, राज मास्तर, रामभाऊ पवार महाराष्ट्रात उत्स्फूर्त संस्था स्थापून नावाऱ्याता आलेल्या हाताच्या बोटावरच आहेत. त्यापैकी कुंडलची संस्था आहे.

१६

क्षतिगृहातील माजी विद्यार्थी :

कुंडल बोर्डिंगमधील विद्यार्थी हा इतर संस्थेपेक्षा आगळा नि वेगळा झासा आहे. जसं शाहू महाराजांच्या बोर्डिंगमधील विद्यार्थी आणि कर्मवीर भाऊराव पाटील यांच्या बोर्डिंगमधील विद्यार्थी तसंच कुंडलच्या नाना पाटील बोर्डिंगमधील विद्यार्थी नांव काढल्याद्वावाय राहात नाहीत. सहा हजारांच्या वर विद्यार्थी शिक्षण घेऊ बाहेर पडले. १९४७ सालापासून या क्षतिगृहाचे विद्यार्थी निरनिराळ्या अधिकाराच्या व मानाच्या जागा भूषित आहेत. देशातील विमान सेवा, लष्करी सेवा, सरकारी अधिकाराच्या जागा, प्राध्यापक, उत्तम शोतकरी, डॉक्टर, इंजिनिअर व मंत्री इत्यादी अनेक पदावर अनेक माजी विद्यार्थी काम करत आहेत. ना. डॉ. पंतंगराव कदम, डॉ. बापूजी संकपाळ, राजाभाऊ गजे, प्राचार्य शिवाजीराव कदम, प्राचार्य, ना.सि. कुतुर, प्रा. जे.के. पवार, प्रा. के.टी. शिंदे, बही.डी. गोळी, डॉ. पी.एस. पवार, प्रा. निवृत्तीनाथ शिंदे, प्रा. दिनकर पाटील, शामराव जाधव, श्री. एच.बी. कुराडे, वसंतराव माने अशी पदवी विभूषित काकांचे माजी विद्यार्थी आहेत. ख-या अपांने विद्यार्थ्यांनीच क्षतिगृहाचा गौरव केला आहे. लोकमान्यता व राजमान्यता क्षतिगृहाता मिळालेली आहे. १४

महाराष्ट्राचा इतिहास लिहिला तर त्यात महात्मा जोतिराव फुले, महर्षी धौंडो केशव कर्वे, राजर्षी शाहू महाराज, कर्मवीर भाऊराज पाटील, डॉ. बाबासाहेब अंबेडकर यांनी केलेल्या प्रचंड कार्याची नोंद होऊन सारा समाज यांच्या पिढ्यानपिढ्या तळात राहिल. कुंडलाच्या तांबट-काकांनी या "सेतूबंधातील" आपलं खारीचं काम निरलपणे, निस्वार्थीपणे केले आहे. मुलांवर त्यांनी मायेची पाऊर घालून त्यांना वाढविले, शिकविले आणि मोठे केले. पण त्याबद्दलचा अभिमान नाही, अहंता नाही, "काका म्हणजे कुंडलचे देवत बनून गेलंय." १७

गांधी एज्युकेशन सोसायटीची स्थापना (१९७०) :

श्री तांबटकाका आणि त्यांचे सहकारी यांनी कुंडल येथे सन १९७० साली गांधी एज्युकेशन सोसायटी स्थापन केली. त्या संस्थेचे अध्यक्ष म्हणून काकांनी काही काळ काम पाहिले. काका अध्यक्ष म्हणून काम करत असताना या संस्थेची पाच हायस्कूलस काढली.

- १) प्रतिनिधी हायस्कूल, कुंडल, ता. तासगांव, जि. सांगली.
हे पहिले हायस्कूल कुंडलमध्येच सुरु केले. सध्या येथील विद्यार्थी संख्या १७०० पर्यंत आहे.
- २) शिवाजी हायस्कूल चिंचणी (अंबक), ता. खानापूर येथील सध्याची विद्यार्थी संख्या ३००/३५० पर्यंत आहे.
- ३) शिरटोण हायस्कूल, शिरटोण, ता. कवठेमहांकाळ येथील विद्यार्थी संख्या ३७५ एवढी आहे.
- ४) करोलटी हायस्कूल, ता. कवठेमहांकाळ. येथील विद्यार्थी संख्या २७५ पर्यंत आहे.

५) कुंडलमध्येच या संस्थेमार्फ्ट कन्याशाळा सुरु असून तेथील मुलींची संख्या १५० आहे. या पाची हायस्कूलमध्ये अवावत नवीन व कुशाल अभ्यासक्रम पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. याशिवाय काकांनी किलॉस्कर ब्रदर्स लिमिटेड, किलॉस्करवाडी यांच्या सहकाऱ्यांनी कुंडल पेठील हायस्कूलच्या आर्थिक मदतीसाठी कुंडलमध्येच लॅंबोरेटरी सुरु केली. ^{१४}

स्त्री शिक्षाणावे क्रांतीकार्य :

दलितमित्र तांबटकाका यांनी "स्त्री" शिक्षाणाला प्रथम स्थान दिले. म. फुलेनी विघेला, शिक्षाणाला अनन्य साधारण महत्व दिलेले होते. त्यांनी देखील स्त्री शिक्षाणाला प्रथम स्थान दिले. स्त्रीचा आणि शूद्र यांना ज्ञानाचे दरवाजे मुळे केले पाहिजे असे त्यांचे ठाम मत होते.

"जिच्या हाती पाळण्याची दोरी ।
ती जगाते उद्धरी ॥ "

स्त्री शिक्षाणाची झोरवी मोठी आहे. म्हणून त्यांनी आपल्या कार्याची सुख्खात आपल्या घरापासून केली. त्यांनी प्रथम आपली पत्नी सावित्री-बाई यांस शिकविले. जोतिरावांनी मुलींची पहिली शाळा १८४८ साली जानेवारी महिन्यात पुण्यात सुरु केली. १८४८ हे साल क्रांतीकारक असे साल आहे. स्त्रीयांच्या उदाराची चळवळ अमेरिकेत याचवर्षी सुरु झाली. कम्युनिष्टांचा ऐतिहासिक जाहिरनामा कार्ल मार्क्स याने याच वर्षी प्रसिद्ध केला. १८४८ सालीच सातारच्या लक्षपतींची पूळी काढून घेण्यात आली आणि योगायोग // असा की बरोबर शंभर वर्षांनी म्हणजे १९४८ सातापूर्वीच भारताला स्वातंत्र्य मिळाले. हिंदुस्थान गुलामगिरीतून मुक्त झाला. महात्मा फुले यांनी १८४८ सालीच "स्त्री" शिक्षाणाच्या महान क्रांतीकार्यास सुख्खात केली. ^{१५} त्यांचाच

वारसा लाभलेले तांबटकाका यांनी सुधा स्त्री शिक्षणाची धुरा उचलून घरली. म्हणूनच त्यांनी गोर-गरिबांच्या सुधा मुलींना शिकता यावे यासाठी "कन्या छात्रालय" या मुलींच्या वस्तिगृहाची स्थापना केली. १७

कन्या छात्रालयाची स्थापना (१९७४) :

'स्त्री'या शब्दाच्या पाठीमागे एकप्रकारचे वलय आहे. पूर्वीची स्त्री आणि आजची स्त्री यात खूप मोठा बदल झाला आहे. हा बदल सहजा-सहजी झाला नाही. यासाठी अनेक पिट्यांनी आपले कष्ट कारणी लावले आहेत. छऱ्पती शिवाजी महाराज यांच्या राज्यात स्त्रीयांना मानाने आणि सन्मानाने वागविले जात होते. मग "शात्रूच्या" गोठातील स्त्री जरी असली तरी तिच्यावर अन्याय होऊ दिला नाही. त्यानंतर राजाराम मोहनरांय यांनी सतीची चाल बंद करून स्त्रीयांच्या विकासातील फार मोठा अख्सर दूर केला. संसमाजामध्ये जे समाजसुधारक आहेत त्यांना कोणीही चांगले म्हणत नव्हते. महात्मा जोतिराव फुले व त्यांच्या धर्म-पत्नी सौ. सावित्रीबाई फुले यांनी तर स्त्रीयांचेसाठी बंद करून सर्व समाज-दबूलून काढला. फुले दांपत्यांनी समाजाला ओरडून सांगितले की, "बहूजन समाजाचा उधार व्हायचा असेल तर प्रथम "स्त्री" ही शिक्षित झाली पाहिजे." फुले दांपत्याला अनेक प्रकारे त्रास सहन करावा लागला. पण आपल्या कार्यापासून ते तसूभरही टळले नाहीत. त्यांच्या हयातीतील समाजाला महात्मा फुले कल्ले नाहीत, नव्हते. ते गेल्यानंतर हळूहळू लोकांना म. फुले यांच्या कार्याची महती जाणावली.

पंडिता रमाबाई, राजाराम मोहनरांय, महात्मा फुले, सावित्रीबाई फुले, महर्षी धौऱ्डो केशाव कर्वे, राष्ट्रपिता महात्मा गांधी, कर्मवीर भाऊराव

पाटील, क्रांतीसिंह नाना पाटील, शिक्षणातज्ज व्ही.टी. पाटील आणि शिक्षणमहर्षी तांबटकाका यांनी स्त्री शिक्षणासाठी सहतर प्रयत्न करून संस्था उभ्या केल्या आणि शिक्षणाची दारे उघडी केली.

मोजक्या पण हाताच्या बोटावर मोजण्या इतक्या व्यक्तिंनीच "स्त्री" शिक्षणाचे महान कार्य केले आहे. ज्यांना खरोखर स्त्री समजली त्यांना सर्व समाज कळला असे म्हटले तर ते सत्य आहे. "एक स्त्री शिक्षिती तर सर्व कुटुंब शिकेल व एक पुरुष शिकला तर एकटा पुरुषच शिकला" असे तांबटकाकांचे मत होते. यासाठी "स्त्री" शिक्षणाची चळवळ युद्धपातळीवर वाढली पाहिजे तरच समाज बलवान होईल असे काकांना वाटे.

२१व्या शातकाकडे वाटचाल करीत असताना स्त्री शिक्षणाचा वारसा सांगणारे ख-या अर्थाने महात्मा जोतिराव फुले आणि सावित्रीबाई फुले व महर्षी धोँडो केशाव कर्वे यांचा वारसा लाभलेले शिक्षणमहर्षी तांबटकाका यांनी आपले १९४२ मधील क्रांतिकारक सऱ्हकारी मित्र एकत्र करून सन १९७५ साली रित्सर कुंडल येथे "कन्या छात्रातय" या मुर्तीच्या वस्तिगृहाची स्थापना केली. सातारा प्रतिसरकारच्या तुफान सेनेचे सरसेनापती फिल्ड-मार्शल जी.डी. अर्फ बापूसाहेब लाड, राम मास्तर, क्रांती विरांगणा सौ. विजयाताई लाड यांच्या सहकार्याने कुंडल या क्रांतिकारकांच्या सचेवर नगरीत "स्त्री" शिक्षणाची मुहूर्तमेड रोकली.

कुंडल, किलौस्करवाढी परिसरात तांबटकाकांनी मुलांच्या व मुलीच्या शिक्षणाची सोय कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचा आदर्श डोळ्यांपुढे ठेवून केली. पण मुलीच्यासाठी वस्तिगृह नव्हते. ही खेत तांबटकाकांना पदोपदी

जाणवत होती. भारतीय स्वातंत्र्य चळकळीतील एक खंडा योगदा देशाला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर राजकारणात न पडता शैक्षणिक कार्यात पडले आणि आपले संपूर्ण आयुष्य त्यामध्ये घालविले. अभूत मधून "क्रांतीसिंह नाना पाटील" विधार्थी वसतिगृहाच्या कामकाजासंबंधी खेड्यापाड्यात अनेक लोकांना भेटत असत. तेंव्हा मुलींच्या शिक्षाणासाठी आपले मत मोकळे करून तांबटकाका दासवत होते. "कुंडल" राजकारणाचे आगर असूनही तिकेडे डोकेश्वाक केली व आपल्या सहका-यांसह १९७५ साली "क्रांतीसिंह नाना पाटील" विधार्थी वसतिगृहाला लागूनच बोर्डिंगच्या "शांखभाऊ किल्लौस्कर हॉल" या इमारतीला "कन्या छात्रालय" असा बोर्ड लावून मुलींच्या वसति-गृहाची सुरुवात केली. प्रथम कुंडलमधील हरिजन वाड्यातील दोन मुली व परिसरातील तीन मुली अशा पाच मुलींच्यावर कुंडलचे कन्या छात्रालय तांबटकाकांनी १९७४ साली सुरु केले. त्यांच्या ह्यातीपर्यंत त्यांनी चालविले.

आजच्या युगात प्रत्येकाने "स्त्री" शिक्षाणाकडे जातीने लक्ष दिले तर ख-या अर्थाने समाजाच्या विविध क्षेत्रात स्त्रीयांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे पैतू दिसल्याखेरीज राहणार नाही. भ्यक्ती, कुटुंब, सरकार, विविध संस्था यांच्या भरीव कार्यामुळेच हे घडू शकले.

स्त्रीयांच्या सामाजिक, राजकिय, आर्थिक आणि शैक्षणिक व सांस्कृतिक क्षेत्रात विकास होण्यासाठी स्त्रीयांना संघी देणे गरजेवे आहे. समाजाच्या जडणाधडणीत स्त्रीयांचा वाटा सिंहाचा आहे. स्त्री शिक्षाणने समाजातील अनेक संकटे व दुःखे दूर होतील. तांबटकाका हे एक महाराष्ट्रातील स्त्री शिक्षाणाच्या चळकळीतील (दिंडीतील) आधाडीचे वारकरी होते.

महाराष्ट्राला गेल्या २०० वर्षांची आधुनिक शिक्षाणाची परंपरा

आहे. सामाजिक व राजकीय कार्यकर्त्यांनी शिक्षण प्रसारासाठी विशेषतः स्त्री शिक्षणासाठी अनेकविध कार्यक्रम शासनाने हाती घेतले आहेत. व या कार्याला त्यामुळे गती मिळाली आहे. सर्व मुलांना विशेषतः मुलींना शिक्षणाच्या सोयी व सकलती उपलब्ध करून दिलेल्या आहेत. प्राथमिक शिक्षणाचे सार्वत्रिकरण केले आहे. बारावी पर्यंत मुलींना प्रोफेट शिक्षण, प्रत्येक तालुक्यात एक महिला वसतिगृह, महिला प्रौढ साक्षारता कार्यक्रम, सावित्रीबाई फुले दत्तक पालक योजना, तांत्रिक विधालयात मुलींसाठी राखीव जागा, स्वतंत्र औषधीगिक प्रशिक्षण संस्था सरकार व स्वयंसेवी संस्थांनी हे शिक्षण उपलब्ध केले आहे.

संस्कारकाम शिक्षण मुलींना मिळणे ही आजच्या युगाची खरी गरज आहे. ते शिक्षण दलितमित्र तांबटकाकांच्या संस्थेत दिले जात होते. समाजाबद्दल आस्था असणारे विधार्थी तयार करणे, राष्ट्रीय भावना वाढीस लावणे, स्वाक्षरंबनाचा महामंत्र घेणे आणि दारिद्र्य व अज्ञान नष्ट करणे ही आव्हाने पेलणारी स्त्री तयार झाली पाहिजे. असे तांबटकाकांना वाटे. ऊरोसरच स्त्री शिक्षणाचे पुरस्कर्त्त म्हणजेच तांबटकाका होते. ^{२०}

दलितमित्र ल.रा. तांबट उर्फ तांबटकाका ट्रस्ट फंडाची स्थापना :

(१९७५)

सन १९७०-८२ दरम्यान तांबटकाका बरेच घडके होते. वार्षिक्याने निरनिराळ्या ठिकाणी देणारीदार, हितचिंतक यांना भेटून देणाऱ्या गोळा करणे अवघड होऊ लागले होते. बोर्डिंगसाठी सर्व मेहनत तांबटकाका घेत होते. बोर्डिंगसाठी सर्वत्र फिरणे त्यांना वयोमानाप्रमाणे जमत नव्हते. त्यासाठी त्यांच्याच नांवाचा ट्रस्ट करून वसतिगृहाचा सर्व भागेल यासाठी

काकांचे क्रांतीवीर सहकारी मित्र आणि किलोस्कर कुंडंबिय व अधिकारी, माजी विद्यार्थी व हितचिंतक यांनी १९७५ साली "दलितमित्र ल.रा. उर्फ तांबटकाका ट्रस्ट फंड" कुंडल या नांवे ट्रस्टची स्थापना केली. या ट्रस्टचा मुख्य उद्देश "नाना पाटील विद्यार्थी क्षतिगृहास मदत करणे हाच आहे. या ट्रस्टचे ट्रस्टी मा. इशाणमंत्री पंतंगराव कदम, डॉ.प्रा.बा.द. संकपाळ, प्रा. दिनकर पाटील, श्री मास्तराव होनमोरे व ट्रस्टचे बहाईस वेअरमन श्री राजाभाऊ गजे यांनी अत्यंत परिश्रम घेऊन माजी विद्यार्थ्यांना गोळा करण्याचे व निधी जमा करण्याचे प्रयत्न केले.

तांबटकाका यांनी जोपासलेली व वाटविलेली ही ज्ञानगंगा सतत वाहती राहिली पाहिजे, तांबटकाकांचे नंतर हा मदतीचा ओघ सतत अव्याहत सुरु असावा या दृष्टीने काका ह्यात असताना अनेक लोकांनी एकत्र घेऊन ट्रस्टच्या उभारणीला साथ दिली. मा. पी.डी. गुणोसाहेब यांनी त्याला योग्य आकार मिळविण्याकरता घडपड करू दिशा दिली. डॉ. पंतंगरावजी कदम यांनी माजी विद्यार्थ्यांना एकत्र करू मार्ग समजावून दिला. कुंडलमधील अनेक संस्थांनी सक्रीय पाठीबा दिला. श्री रामा मास्तर यांनी हा ट्रस्ट रजिस्टर करण्यापासून वर्गणी गोळा करण्याच्या विविध कामात मार्गदर्शन व सहकार्य केले आहे. सर्व लोकांना योजना पटल्यानंतर किलोस्कर ब्रदर्स लि. सहकार्य विचारात घेऊन "दलितमित्र ल.रा. उर्फ तांबटकाका ट्रस्ट फंड कुंडल" या नांवाची संस्था दि. २६.१.८९ रोजी रजिस्टर केली. या ट्रस्टचे वेअरमन श्री एम.ए. जालिहाल यांनी अगदी सुखातीपासून आजपर्यंतच्या या स्वरूपार्पत ट्रस्ट पोहोचविण्यास अतिशाय कष्ट घेतले व प्रयत्न केलेले आहेत.

सन १९८९ मध्ये तांबटकाका यांचा त्यांच्या ऐशीव्या वर्षी यथोचित सत्कार करण्यात आला. त्या निमित्ताने त्यांच्या कार्याचा गौरवांक काढून

त्यांनी केलेल्या कामाचे योग्य चीज व्हावे म्हणून मा.सौ.यमुताई किलॉस्कर किलॉस्कर थराण्यातील एक आदर्श माता यांचे शुभ हस्ते'क्सतिगृहाची माता तांबटकाका'यांचा इाल, श्रीफळ व रुपये पंधरा हजाराचा चेक देऊ सत्कार केला. तो चेक काकांनी तांबटकाका ट्रस्ट फंडाला देऊ टाकला. त्यावेळे- पासून ट्रस्टनिधी वेगाने बाढू लागला. किलॉस्कर वाढीतील अनेक अधिकारी यांनी प्रत्येकी एक हजार रुपयांचा धनादेश बहाल केला. त्याशिवाय असंख्य लहान-मोठ्या देणागीदारांनी ट्रस्ट निधीला उत्तम प्रतिसाद दिला. त्यामुळे दस्टला आजचे सम प्राप्त झाले. २९

अशा रितीने क्सतिगृह काढून खेडपातील गोरगरीब विधार्थ्यांना शिक्षण घेणोसाठी तांबटकाकांनी केलेले कार्य अजोड आहे. अनेक विधार्थीं पा बोर्डिंगमधून राहून पुढे अनेक द्वौत्रात चमकले आहेत.

दलितमित्र ल.रा. उर्फ तांबटकाका ट्रस्टवे रजिस्टर्ड :

नाना पाटील विधार्थी वसतिगृह कुंडल, जि. सांगली : (रजिस्टर्ड)

ट्रस्टीज - श्री आर. छ्ही. देशपांडे, पुणे

श्री जी.डी. तथा बापूसाहेब लाड, कुंडल

श्री लक्ष्मण रावजी तांबट, कुंडल

जनरल सभेवे पदाधिकारी -

(सन १९७४-७५, १९७५-७६, १९७६-७७)

जनरल सभाध्यक्ता - श्री अ.गो. टेंबे, किलौस्करवाडी

जनरल उपसभाध्यक्ता - श्री जी.डी. तथा बापूसाहेब लाड, कुंडल

जनरल सेक्रेटरी - श्री पांडुरंग भाऊ जाधव,
बी.एस्सी., बी.एइ., कुंडल

कार्यकारी मंडळ -

कार्याध्यक्ता - श्री लक्ष्मण रावजी तांबट (काका), कुंडल

उपाध्यक्ता - श्री गोविंद चंद्रोजी पवार, कुंडल

खजिनदार - श्री रामचंद्र बंडोजी लाड, कुंडल

उपसेक्रेटरी - श्री विलास रामचंद्र पवार, कुंडल
(बी.एस्सी.)

सभासद -

श्री मुकुंदराव अनंतराव जालीहाऊ, किलौस्करवाडी

श्री ए.आर. कल्लुराया, किलौस्करवाडी

श्री आकाराम ज्ञानदेव पवार, कुंडल
 श्री रंगराव ज्ञानदेव लाड, कुंडल
 (बी.ए., बी.टी.डी.पी.एह.)
 श्री पांडुरंग रामचंद्र दिवटे, सरपंच कुंडल
 श्री दाजी ईश्वरा लाड, कुंडल
 (एम.ए., बी.एह.)
 श्री विठ्ठल नाना धर, कुंडल
 श्री विष्णू जोती पाटील, कुंडल
 श्री कृष्णाजी महादेव दाई, कुंडल
 श्री रामचंद्र कुंडलिका काईगडे, मसुचीवाडी
 श्री महादेव दादासाहेब पाटील, बलवडी
 श्री गणपती ज्ञानदेव पाटील, बुर्ली
 श्री मोहनराव श्रीपतराव कदम, सोनरूळ
 श्री शंकरराव गणपती जाधव, दुश्तोरे
 श्री प्रभाकर चंद्रकांत जाधव, आसद. २४

सन १९७४-७५, १९७५-७६, व १९७६-७७ या तीन नवीन वर्षासाठी .

सहाय्यक मंडळ -

श्री शामराव यशावंत लाड, कुंडल
 श्री आप्पासाहेब रामचंद्र लाड, कुंडल
 श्री शंकरराव रामचंद्र लुण्ठो, कुंडल
 श्री अनंत महादेव कुंभार, कुंडल
 श्री ना.बा. उर्फ दादासोा लाड, कुंडल
 श्री बाबुराव आकाराम जाधव, पुणादी

श्री रामचंद्र सखा राम पवार उर्फ मामासो, कुंडल
 श्री निवृत्ति तुका राम पाटील (जाधव), आसद
 श्री दिनकर मास्तर चिंचणी (अंबक)
 श्री शामराव आबाजी पाटील, चिंचणी (अंबक)
 श्री रघुनाथ आबाजी पाटील, नागराळे
 श्री दत्तू रत्न कदम, (सरपंच) मसूचीवाडी
 श्री शिं. कृ. हुबल, बांबवडे
 श्री डी.आर. गोळे, किल्हास्करवाडी २५
 श्री पी.छही. जाधव, आसद

हिशेब तपासणीस :

श्री. आर.एन. राजमाने, बी.कॉम., एलएल.बी., सी.ए.,
 चार्ट्ड अकॉटन्ट, सारटमल बिल्डिंग, बखारभाग,
 पटमा टॉकीजसमोर.

बैंक्स -

- १) बैंक आँफ महाराष्ट्र, किल्हास्करवाडी
- २) श्री सत्यविजय सहकारी बैंक लि. कुंडल
- ३) पोस्टल सेटिंग्ज बैंक कुंडल
- ४) बैंक आँफ महाराष्ट्र शाखा, कुंडल

ट्रस्ट नंबर -

३-एस-ई-३८ कोल्हापूर
 २१-७९९-५३

८३३८०
आर.एन. ————— मुंबई ला.नं. ४९४ पुणे
५५-५६

इनकम टॅक्स नं. डी.एस.१६५(३१) १६०-६१, पुणा. २६

अहवाल वर्षात् पुटील सन्माननीय व्यक्तींनी संस्थेस केलोकेळी भेटी देऊ
संस्थेच्या कार्याबद्दल समाधान व्यक्त केले.

१. माननीय पी.डी. गुणे, किलोस्करवाडी
२. " अ.गो. टेंबे, किलोस्करवाडी
३. " जी.डी. उर्फ बापूसोा लाड, कुंडल
४. " मा.पा.गोरडे,
समाजकल्याण अधिकारी, सांगली.
५. " प्रा. सुमन पाटील, रामानंदनगर कॉलेज.
६. " चंद्रकांत जाधव, निरिक्षाक, स.क.अ. सांगली.
७. " शोठे हरिशचंद्र तक्षणशोठ घाडगे, मुंबई
८. " प्रा. सौ. विजया पाटील, तासगांव, कॉलेज.
९. " रा.तु. पाटील, भागशिक्षाणाधिकारी, खानापूर
१०. " ब.दा. चौगुले, उपपोलिस अधिकारी, इस्लामपूर
११. " स.कृ. निंबाळकर, सर्क्स पोलिस इन्स्पेक्टर, विटा
१२. " मे. असिस्टेंट सुपरिटेंट ऑफ पोस्ट ऑफिसेस,
सांगली.
१३. " ना.रा.बोनाशीर, समाजकल्याण अधिकारी,
सांगली. २७

द्रस्टने केलेल्या गुंतवणूकीचा तपशील :

अ.नं.	रक्कम गुंतवणूक केलेल्या कंपनीचे व्याजाचा पावती गुंतवणूक बँक/पोस्ट यांचे नांव व पत्ता	दर	नंबर	केलेली रक्कम
१.	कमिन्स डिफोल सेल्स ऑफ सर्विस	१५	५२३४	३५,०००.००
	(इंडिया) ३५८, १/२ एरंडवणे, पुणे-४११ ०३८.			
२.	कमिन्स डिफोल सेल्स ऑफ सर्विस	१५	५२३५	५,०००.००
	(झंडिया) पुणे.			
३.	बँक ऑफ महाराष्ट्र, शाखा-कुंडल	११	७५७७६४	२३,०००.००
४.	बँक ऑफ महाराष्ट्र, शाखा-कुंडल	११	७५७७६०	१३,०००.००
५.	किलोस्कर ब्रदर्स लिमिटेड उथोग भवन, टिळक रोड, पुणे.	१५	२७५	५२,५००.००
६.	किलोस्कर ब्रदर्स लि., पुणे	१५	१००	१०,०००.००
			डिबैक्स	
७.	किलोस्कर ब्रदर्स लि., पुणे	१५	१००	१०,०००.००
८.	किलोस्कर ब्रदर्स लि., पुणे	१५	११२५६३	५,०००.००
९.	सबू. पोस्ट ऑफिस, कुंडल	१२		६२,०००.००
				१,९९,३००.००

दिनांक १०.११.१९८५ पर्यंत एकूणा गुंतवणूक : स्थये एक लक्ष नव्याननव

हजार तिनशे फक्त. २८

द्रुस्टला मिळालेत्या व्याजाचा तपशील :

हिशोबी वर्ष (एप्रिल ते मार्च)	एकूण मिळालेले व्याज	इन्कमटैक्स कपात	नक्की मिळालेले व्याज
१९८१-१९८२	९९३.९५	--	९९३.९५
१९८२-८३	१७,७८५.४४	५६५०.३८	१७,२२०.०६
१९८३-१९८४	२१,१६४.२४	१,८९३.९१	१९,२७०.३३
१९८४-१९८५	२१,७५८.६९	२,०३८.२४	१९,७२०.४५
एकूण ..	६१,७०२.३२	४,४९७.५३	५७,२०४.७९

मिळालेले व्याज व झालेला खर्च :

जमा	खर्च
द्रुस्टला १९८२ ते ८५ असेर इन्कमटैक्स वजा जाता व्याज मिळाले.	क्षतिगृहास दिले रु. ५८,५००.०० तांबटकाका शिष्य- वृत्ती म्हणून हुषार विद्यार्थ्यांना मदत रु. ६७६.०० दिली.
एकूण जमा	रु. ५९,१७६.००
द्रुस्टचा खर्च (चार वधात)	रु. ७,०५५.००
एकूण जमा	रु. ५७,२०४.७९
एकूण खर्च ..	रु. ६६,२३१.००

मिळालेल्या व्याजापेक्षा रु. ९,०२६.२१ जास्ती रुचं झालेला आहे. कारण सुखातीस सन १९८२ मध्ये व्याज फक्त ९९३.९५ मिळाले होते. मात्र वसतिगृहास रु. १०,०००.०० दिले. त्यावेळी मुद्लातील रु. १०,०००/- या खर्चासाठी मे. चेअरमनसो यांचे सुचनेप्रमाणे रासून ठेवले होते. त्यामुळे व्याजाबाहेर रुचं झाला आहे. ^{३०}

द्रस्टला येणा-या व्याजातून नाना पाटील विधार्थीं वसतिगृहास, त्यांचे हिशोब पाहून खालील प्रमाणे सालवार मदत दिली.

सन १९८१-८२	१०,०००.००
सन १९८२-८३	५,०००.००
सन १९८३-८४	२५,०००.००
सन १९८४-८५	१६,५००.००
-----	-----
रकूण ..	५८,५००.००
=====	=====

चार वर्षांत रुपये अद्भावन्न हजार पाचशे फक्त दिले. ^{३१}

द्रस्टने सन १९८४-८५ पासून वसतिगृहाच्या विधार्थ्यांना त्यांची गरिबी, गुणवत्ता पाहून तांबटकाका शिष्यवृत्ती म्हणून खालीलप्रमाणे सहाय्य केले -

- १) विधार्थी ए.डी. बोराडे यास तो एस.एस.सी.ला ८३ टक्के गुण मिळवून पास झाला व पुढे डिप्लोमा कोर्स साठी सांगलीस गेला. त्यास १९८४-८५ साली २५१/- रु. व ८५-८६ साली ३००/- रु. दिले.

२) विष्णुर्धी भानूदास सिताराम माने यास प्रस.प्रस.सी.ला. ७१.८५ टक्के
गुण मिळाले. त्यास १२५/- रु. दिले.

असे एकूण ६७६.०० रु. (सहाशो शहात्तर रुपये पक्कत) तांबटकाका
शिष्यवृत्ती दिली. यापुढे ही शिष्यवृत्ती सतत चालू राहिल.

बँक :

द्रस्टचे सर्व घ्यवहार बँक आँफ महाराष्ट्र शाखा कुंडल, ता. तासगांव,
जि. सांगली यांचेकडे असतात.

आँडिटर :

मा. आर.एन. राजमानेसो चार्टर्ड आँडिटंट, पदमा टॉकीज समोर,
बुधार भाग, सांगली हे नुसते आँडिटर नसून द्रस्टला एक तळमळीचे कार्यकर्ते
म्हणून हा त्यांचा लाभ होतो. ^{३२}

अकॉटंट :

श्री. गोपाळराव हरिभाऊ रोटीथोर, कुंडल हे द्रस्टचे अकॉटंट आहेत.

आभार :

या द्रस्टचे सर्व देणागीदार, किलोस्कर समूह मा. उयोगमहर्षी शं.ल.
किलोस्कर, मा.सौ. यमुताई किलोस्कर, मा. चंद्रकान्त किलोस्कर,
मा. गुणेसाहेब या सर्वांचा हा द्रस्ट मनःपूर्वक आभारी आहे.

संपर्कसिठी पत्ता :

वेअरमन, दलितमित्र ल.रा. तांबट उर्फ तांबटकाका द्रस्ट फंड,
मु.पो. कुंडल, ता. तासगांव, जि. सांगली. ^{३३}

तांबटकाका विद्यानिकेतन, कोल्हापुर (१९८१) :

महात्मा जोतिराव फुले, महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, राजर्षी छऱ्पती शाहू महाराज, कर्मवीर भाऊराव पाटील, यांच्या शैक्षणिक व सामाजिक कायाचा वारसा चालविण्यासाठी दलित मित्र तांबटकाकांनी आपला देह छिजकिला. त्यांच्या पंखाखाली बाललेली हजारो बालके आज सर्वत्र मोठ्या कर्तव्यारीने जीवन जगत आहेत. तांबटकाकांनी समाजासाठी विशेषतः दीन-दुबळ्यांच्या हजारो बालकांसाठी जे महान कार्य केले आहे त्या दलितमित्र तांबटकाकांची स्मृती चिंरंतन राहावी, भावी पिढीला त्यातून प्रेरणा व स्फूर्ती मिळावी यासाठी सन १९८१ पासून प्रा. दिनकर पाटील व प्रा. जे.के. पवार यांनी राजर्षी शाहू छऱ्पतीच्या कायाने पावन झालेल्या करवीर नगरीत "तांबटकाका विद्यानिकेतन" नावाची एक संस्था सुरु केली आहे. या संस्थेतर्फे आजपर्यंत संपूर्ण महाराष्ट्र पातळीवर निंबंध, कथा, काळ्य आणि हस्ताक्षार स्पृह घेतल्या आहेत. प्रतिसादही खूपच चांगला मिळत राहिला आहे. तसेच विविध कोत्रात असामान्य कर्तव्यारी करण्या-या काही कृत्त्ववान विभूतीचा सत्कारही या संस्थेतर्फे केला आहे.

हे सर्व कार्य करताना दलितमित्र तांबटकाका यांनी ज्या आदर्शाची शिक्कण दिलेली आहे त्याचा कधीही विसर पडणार नाही. दलितमित्र "तांबटकाका विद्यानिकेतन" या संस्थेवे अध्यक्षापद तांबटकाकांचे विद्यार्थी व महाराष्ट्रातील शिक्षणमहर्षी ना.डॉ. पंतगराव कदम यांनी स्विकारले आहे. इतरही अनेक विद्यार्थी संस्थेच्या कार्यकारिणीत सहभागी आहेत. "तांबटकाका विद्यानिकेतन" ही संस्था यापुढे अनेक प्रकल्प राबवू इच्छते. तांबटकाकांची

स्मृती चिरंतन राहावी या साठी हा प्रपंच केला आहे, तांबटकाका विषानिकेतन या संस्थेची स्थापना केली आहे.

या संस्थेचे पदाधिकारी असे आहेत ना. डॉ. पतंगराव कदम हे अध्यक्ष आहेत. डॉ. के.के. कावळेकर उपाध्यक्ष आहेत, डॉ. जे.के.पवार हे सेक्रेटरी आहेत आणि प्रा. दिनकर पाटील हे या संस्थेचे खजिनदार आहेत. प्रा. डॉ. जयसिंगराव पवार, प्रा. डी.यू. पवार आणि प्रा. के.टी. शिंदे हे ही या संस्थेत सहभागी आहेत. ^{३४}

कर्मवीर भाऊराव पाटील व दलितमित्र तांबटकाका :

कर्मवीर भाऊराव पाटील आणि दलितमित्र तांबटकाका यांची रास एक आहे. एकाच ध्यासासाठी दोघांनीही आपले आयुष्य ऊर्च केले. ते कार्य कोणते तर शिक्षण हेच एकमेव होय.

कर्मवीर आण्णा यांच्या कार्याबद्दल सर्व धरांतून ज्या प्रकारे सहानुभूती मिळाली होती. तशी तांबटकाकांच्या कार्यालाही सर्व धरातून सहानुभूती, विश्वास निर्माण झाला होता.

प्रसिद्ध उद्योगपती, उद्योगमहर्षी लक्ष्मणराव किलौस्कर, शंतनूराव किलौस्कर, शंकरभाऊ किलौस्कर, चंद्रकान्त किलौस्कर यांनी महाराष्ट्रातील तीनच व्यक्तींना सदल हाताने देणारी दिली. त्या व्यक्ती म्हणजे -

पहिली - महर्षी धोडो केशव कर्वे उर्फ आण्णासाहेब

दुसरी - कर्मवीर भाऊराव पाटील (आण्णा)

तिसरी - दलितमित्र तांबटकाका या तीन व्यक्तिंनी शिक्षण हाँच

आपला संसार मानला. म्हणून किलोर्स्करांनी मोठ्या दिलाने त्यांना भरघोस दान दिले.

छत्रपती शाहू महाराजांचा आदर्श समोर ठेवून कर्मवीर आण्णांनी आपला खटाटोप केला. मूळ पिंड आणांचा राजकारणी त्यातून सत्पशोधकी विचार रुजविण्यासाठी गावोगाव प्रचार केला. त्यातूनच "रयत शिक्षाण संस्थेची" स्थापना केली. त्याचप्रमाणे शिक्षाणमहर्षी तांबटकाका यांनी सुधा बहुजन समाजासाठी शिक्षाणाचे दार सुले केले नाही तर "स्वावलंबी शिक्षाण हेच आमचे ब्रीद" याचा घडा विषार्थ्याना दिला. ^{३५}

कर्मवीर भाऊराव पाटील यांच्या कार्याचा व्याप प्रचंड होता. तांबटकाकांचे कार्य कुंडलसारख्या ग्रामीण भागातील एका ऐडयात चालू होते. ते आसपासच्या पाच पंचवीस गांवातील मुलांच्यासाठी चालू होते. पण दोघांचेही कार्य एकाच स्वरूपाचे, एकाच धेयाकडे वाटवात करणारे. दोघांच्याही अंतकरणात रपतेच्या मुलांच्या कल्याणाची तळमळ वास करीत होती. दोघांनीही वसतिगृहातील मुलांवर अपत्यक्त प्रेम केले. माया दिली. सर्वस्व दिले. वसतिगृहातील मुलांच्या पालनपोषणासाठी पत्नीचे मंगळसूत्र मोडणारे भाऊराव व आपले राहते थर विकणारे तांबटकाका या दोघांची जात एकच होती. पुण्यात्म्याची !

४० वर्षांपूर्वी स्थापन इालेल्या वसतिगृहाचा आज वटवृक्षा इाला आहे. या वटवृक्षाला मोठे करण्यासाठी तांबटकाकांनी हातात इोळी घेतली. किलो-स्करांसारख्या उचोगपतीपासून कुंडलच्या बाजारात भाजी विकणा-या बाईपर्यंत सर्वांकडे भिक्षा मागितली पाठीवर पोते घेऊ शोतक-यांचा बांध तुडवीत या

खळ्यावरून त्या खळ्याकडे श्रमन्ती करून ते त्यांच्याच मुलांच्या शिक्षणासाठी धान्य जमा करत राहिले. समाजाच्या उदारासाठी काकांनी मागितलेली भिक्षा ही जगातील सबूत्रेष्ठ भिक्षा होती. काकांची ही तपश्चर्या तीन तपाहून अधिक काळ वालू होती. एखाद्या योग्यासारखी ही तपश्चर्या होती. पण योग्याची तपश्चर्या त्याच्या स्वतःच्या आत्म्यासाठी कल्याणासाठी होती. म्हणूनच ती योग्याच्या तपश्चर्यहून मोठी होती. जवळ-जवळ गर्कम्बीर भाऊराव पाटील व दलितमित्र तांबटकाका हे दोन्ही व्यक्ती म्हणजे एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. ३६

तांबटकाका - आदर्श संस्थाच :

कुंडलाच्या "नाना पाटील बोर्डिंगमधील मुलांची जोपासना ज्या तांबटकाकांनी अनेक वर्ष मनोभावे केली ती एक आदर्श संस्थाच होती. क्सतिगृहामध्ये विद्यार्थ्यांच्या जीवनाची जडणाघडण व्हावी यासाठी काका नेहमी दक्षा असत. निरोगी शारिरामध्ये निरोगी आत्मा वास करतो म्हणून काकांनी विद्यार्थ्यांच्या बोर्डिंग विकासाबरोबरच शारीरिक समृद्धीकडे ही जातीने लक्ष पुराविले विद्यार्थ्यांना पहाटे उठवून नियमितपणे प्रार्थनेची सवय लावली आणि सूर्यनमस्कारांच्या सारख्या सर्वांग संपूर्ण व्यायाम करू घेतला. विद्याविभूषित पिठी निर्माण करण्याचा यशस्वी प्रयत्न काकांनी वालू ठेवला त्यामुळे त्यांच्या हाताखालून गेलेला विद्यार्थी नव्समाज निर्मितीच्या प्रक्रियेमध्ये सतत सहभागी इलेला दिसतो.

क्सतिगृहामध्ये असणारा विद्यार्थी पुस्तकी पंडीत होऊ नये याचीही काळजी काकांनी घेतली. आणि अभ्यासाला कामाची जोड दिली. यशस्वी जीवनाच्या

वाटीसाठी स्वावलंबनाची नितांत गरज असते हे काकांनी जाणाले होते. वसति-गृहाची इाडलोट विषाधर्यानीच केली पाहिजे, त्यांचे जेवण त्यांनीच शिजविले पाहिजे, स्वतःचे कपडे स्वतःच धुतले पाहिजेत. हे छ्यवहारी शिक्षाणा विषाधर्याना नाना पाटील वसतिगृहात काकांच्या सहवासात मिळू लागले व त्यामुळे कामाच्या प्रतिष्ठेचे महत्त्व विषाधर्याना कल्यास मदत इाली. कोणतेही काम मनापासून केल्यास त्यापासून मिळ्णारे समाधान हे बहुमोलाचे असते हा संदेशा काकांनी विषाधर्याना कृतीमधून दिला व त्यामुळे "नाना पाटील वसति-गृहातील" विषाधर्या स्नेहबंधनाने बांधले गेले. तो एक स्नेहपरिवारच बनला.³⁷

"आपण जे विषाधर्या तयार करतो ते केवळ परिकासी झून काकांनी तयार केलेले विषाधर्या उरे विषाधर्या आहेत" असे उद्गार माजी कुलगुरु प्राचार्य कणाबरकर यांनी काढले आहेत.

विषाधीठाच्या माध्यमातून पुस्तकी ज्ञान थेऊ हजारो विषाधर्या दरवर्षी नोकरीसाठी बाहेर पडतात. ही परिस्थिती पाहिती की आज या देशाता तांबटकाकांच्या सारखे शिक्षाक हवे आहेत. काकांचे कार्य विषाधीठाहून श्रेष्ठ आहे असे म्हटले तर वावो ठड नये.

अनेक वर्षे स्वतःचा सर्व संसार प्रपंच सोडून जनतेपुढे भिक्षेची इांडी घर्ज काकांनीच स-या अर्थाने खरा विषाधर्या घडवला आहे. त्यांचे विषाधर्या महाराष्ट्राच्या कानाकोप-यात विविध पदावर आदर्शभूत कार्य करत आहेत. हाच त्यांच्या कार्याचा सन्मान होय. आजची शिक्षाणापद्धती ही बदलती पाहिजे. जसं रेशानच्या पिशव्यातून धान्य थेऊ जायचे व नंतर घरी त्या मोकळ्या कराऱ्या तर पिशवीत काहीच राहात नाही. तसे आजचे विषाधर्या तयार होत आहेत. शिक्षाणाची कुंचंडणा होत आहे.

विधा विभूतीत शालेले लोक परदेशात जातात तिकडेच वास्तव्य करतात. पण आपल्या समाजाकडे का लक्ष देत नाहीत. आज शिक्षाणाची फार मोठी गरज आहे. मातृभाषेतून मुलांना शिक्षण मिळाले तरच हळ्याची भाषा त्याता समजेत. तांबटकाकांच्या सारख्या आदर्श संस्था प्रत्येक ठिकाणी उभ्या राहिल्या पाहिजेत तरच सर्व गुण संपन्न पिढी त्यार होऊ शकेल असे विचार माजी कुलगुरु प्राचार्य रा.कृ. कणाबरकर यांनी मीढले आहेत. ^{३८}

"भारतसरकारकडून तांबटकाकांना "दलितमित्र" पदवी प्रदान : (१९७५)

तांबटकाकांनी गोर-गरीब मागासवर्गीयांना खंबीर आधार दिला होता. त्यांचे प्रश्न सहानुभूती पूर्वक ऐकून घेऊन यथा कुवत सोडवण्टूकही करत त्यांचे विषार्थ्यानाही वसतिगृहात सतत प्राधान्य देऊ त्यांना ममतेची वागणूक देत होते. त्यांना कोणतीही अडवण भासू दिली नाही. संस्थेचे कार्य करत असतानाच त्यांना कार्यकारी मंडळाचा ठाम पाठिंबा व सहकार्य होते.

तांबटकाकांच्या स्वातंत्र्याच्या चळवळीतील कार्याबद्दल महाराष्ट्र शासन रु. १००/- इ.म. व कॅद्र शासन रु. २००/- द.म. पेन्शन देत होते. या पेन्शनना उपयोग काका व्सतिगृहासाठीच करत. तांबटकाकांच्या मागास वर्गीयांच्या शैक्षणिक कार्याबद्दल व समाज जागृतीबद्दल महाराष्ट्र शासनाने तांबटकाका यांचा दि. २६ मार्च, १९७५ साली माजी उपराष्ट्रपती बी.डी. जत्ती यांचे हस्ते "दलितमित्र" ही पदवी बहात कर्ज शाल, श्रीफळ व रु. १,०००/- मानधन म्हणून देऊ गौरव केला होता. हे मानधन सुधा काकांनी दलित विधार्थी व दलित समाज यांकेसाठीच सर्व केले होते. ^{३९}

विधापीठाने त्यांना डि.लिट. देऊ त्यांचा सन्मान करावा अशा सूचना त्यांच्या चाहत्यांनी व त्यांच्या कार्याची थोरवी जाणण्णा-यांनी केल्या होत्या.

पण प्रसिद्धीच्या झोतात नसलेल्या व झ्लान राहून कार्य करु इच्छिणा-या
 तांबटकाका सारख्यांच्या कायाची मोठेपण कुठल्या पदव्यांच्या आणि मान
 सन्मानांच्या तराजूने मोजता येण्यासारखे आहे १ अशा पदव्यांनी सन्मानीत
 होण्यापेक्षा सर्वसामान्यांच्या प्रेमाचा प्रतिसाद आणि लाभारं समाजातलं
 स्थान अधिक महत्त्वाचं । काका सारख्यांना डी.लिट. मिळाली नाही ते
 त्या पदवीचेच दुर्दैव म्हणायचं । ३९

.....

सं द र्भ सू ची

१०. प्रा. धारकर वि.ल. - दैनिक मराठवाडा, रविवार पुरवणी,
औरंगाबाद दि. १० जानेवारी, १९८२.

२०. पवार बा.ग. - पुण्यपुस्त्र महात्मा जोतिराव फुले,
प्रकाशन, १९८९, पृ.क्र. २९.

३०. महात्मा जोतिराव फुले - व्यक्तित्व आणि विचार, प्रकाशन जून,
१९८९, पृ.क्र. १९६.

४०. धारकर वि.ल. - उपनिर्दिष्ट.

५०. प्रा.पाटील दिनकर, प्रा. पवार जे.के. - दलितमित्र तांबटकाका स्मृतीग्रंथ,
प्रकाशन, २ ऑक्टोबर १९८६, पृ.क्र. १२.१३.

६०. कित्ता - पृ.क्र. ३६.

७०. प्रा. पाटील दिनकर - कथा एका भूसनल्याची, प्रकाशन ३० मार्च,
१९९२, पृ.क्र. १७.

८०. प्रा.पाटील दिनकर - उपनिर्दिष्ट, पृ.क्र. २८.
प्रा.पवार जे.के.

९०. दलितमित्र ल.रा. तांबट उर्फ तांबटकाका ट्रस्ट फंड सन १९८२ ते
३१ मार्च, १९८५.

१०. प्रा. पाटील दिनकर - उपनिर्दिष्ट, पृ.क्र. ४८.
- प्रा. पवार जे.के.
११. प्रा. पाटील दिनकर - उपनिर्दिष्ट, पृ.क्र. ३६, ३७.
- प्रा. पवार जे.के.
१२. डॉ. संकपाळ बापूजी - तांबटकाकांच्या कार्याची उपेक्षा होऊ नये.
- सकाळ - सोमवार ७ सप्टेंबर, १९८१.
१३. दलितमित्र तांबटकाका - गौरवांक, पृ.क्र. १७.
१४. प्रा. पाटील दिनकर - उपनिर्दिष्ट, पृ.क्र. २८.
- प्रा. पवार जे.के.
१५. प्रा. पाटील दिनकर - उपनिर्दिष्ट, पृ.क्र. १९.
१६. प्रा. पाटील दिनकर - उपनिर्दिष्ट, पृ.क्र. १९.
१७. प्रा. पाटील दिनकर - उपनिर्दिष्ट, पृ.क्र. ६६.
- प्रा. पवार जे.के.
१८. होनमोरे
मास्तराव तातोबा - तांबटकाका साप्ताहिक आपले जा, १९८१,
किलोस्करवाढी.
१९. पवार बा.ग. - युगपुरुष महात्मा जोतिराव फुले,
पृ.क्र. २८, २९.
२०. प्रा. पाटील दिनकर - उपनिर्दिष्ट, पृ.क्र. ३३, ३४, ३५, ३६, ३७.

२१. दलितमित्र ल.रा. उर्फ तांबटकाका ट्रस्ट - उपनिर्दिष्ट.
२२. नाना पाटील वस्तिगृहाचा १९९३-९४ चा अहवाल.
२३. नाना पाटील विधार्थी वस्तिगृह, कुंडल, रौप्य महोत्सव स्मरणिका, १९७३, पृ.क्र. ४९.
२४. कित्ता - पृ.क्र. ५०.
२५. कित्ता - पृ.क्र. ५१.
२६. कित्ता -
२७. कित्ता -
२८. दलितमित्र ल.रा. तांबट उर्फ तांबटकाका ट्रस्ट फंड अहवाल - उपनिर्दिष्ट
२९. नाना पाटील विधार्थी वस्तिगृहातील रेकॉर्डवस्त.
३०. कित्ता -
३१. कित्ता -
३२. कित्ता -
३३. कित्ता -
३४. प्रा. पाटील दिनकर - उपनिर्दिष्ट, पृ.क्र. ३८, ३९, ४०.
३५. प्रा. पाटील दिनकर - उपनिर्दिष्ट, पृ.क्र. ३२, ३३.
३६. तांबटकाका स्मृतीग्रंथ प्रस्तावना - डॉ. जयसिंगराव पवार - उपनिर्दिष्ट.
३७. प्रा. पाटील दिनकर - उपनिर्दिष्ट, पृ. क्र. ११०.
प्रा. पवार जे.के.

३८. प्रा. पाटील दिनकर - उपनिर्दिष्ट, पृ.क्र. १०५.
प्रा. पवार जे.के.

३९. प्रा. पाटील दिनकर - उपनिर्दिष्ट, पृ.क्र. १०६.
प्रा. पवार जे.के.

.....